

II. Uluslararası Hadis ve Günümüzde Hadise Yönelik Saldırıları Sempozyumu, 28–30 Mart 2005, Dubai, BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ

Bir vakıf eğitim kurumu olan Dubai İslâm ve Arap Araştırmaları Fakültesi tarafından ikincisi¹ düzenlenen bilimsel sempozyuma muhtelif İslâm ülkelerinden katılan ilim adamı ve akademisyenler, hadis ve hadis ilimlerine yönelik güncel eleştirilere cevap niteliğinde yirmi beş bildiri sundu². Sempozyum, adı geçen fakültenin konferans salonunda altı oturum halinde gerçekleştirildi. Kur'an-ı Kerim tilaveti ile başlayan açılış oturumu, Fakülte Mütevelli Heyeti adına başkan Cum'a el-Mâcid, Sempozyum Düzenleme Komitesi adına başkan Prof. Dr. Hamza Abdullah el-Milbârî ve katılımcılar adına Sudan Evkaf Bakanı Prof. Dr. İsmâ el-Beşîr'in yaptığı protokol konuşmaları, fakülteyi tanıtan bir slayt gösterimi ve şiir sunumunun ardından kapanış konuşması ile sona erdi.

Ezher Üniversitesi'nden Prof. Dr. Ahmed Ma'bed'in başkanlık ettiği öğleden sonraki ilk oturumda beş tebliğ sunuldu. Programda ilk tebliğci olarak gözükten Prof. Dr. Fâruk Hammâde, tebliğ metnini göndermesine rağmen fiilen sempozyumda bulunmaması sebebiyle bu oturumun ilk tebliği, programa göre son oturum tebliğcisi gözükten Fas İkinci Hasan Üniversitesi'nden Dr. Zeynelâbidîn Bilâfureyc tarafından sunuldu. Muhaddislerin, sünneti korunmak amacıyla rivâyet, dirâyet, râvi, mervî, tarih, tasnif gibi konularda geçmişteki uygulamalara dayanarak hadislerin tashih ve taz'ifinde kullandıkları bir takım kurallar bulunmasına rağmen, bu kurallardan habersiz kimselerin bilerek veya bilmeyerek hadislerle karşı çıktıklarını, bu tür yöntem sapması içinde olanların, İslâm dünyasının içinden ve dışından iki grup halinde faaliyet gösterdiklerini, birinci gruptakilerin hadis usulü kurallarını birbirine karıştırdıklarını, iyi ve doğru anlayamadıklarını, hadis ve hadis tarihini bilmediklerini, kendilerini araştırma ve eleştir-

me uzmanı sanıp bilimsellik kisvesi altında 'delil' diye vehim ve hayal ürünü bir takım gerekçelerle hadisler hakkında ahkâm kestiklerini, muhaddislerin hadislerin kabulü veya reddi konusundaki kurallarını görmezden gelip hadis karşıtı bir tavır sergilediklerini ifade etmektedir. İkinci gruptakilerin ise, hadis ilimleri ve onların hakikatine vakıf olmayan, bilakis başka alanlarda öğretim gören, fakat batı kaynaklı yöntemlerin etkisiyle tarih tenkidi araştırmalarına ağırlık verip muhaddislerin bu kurallarını dikkate almayan kimseler olduğunu belirtmektedir.

Tebliğci tebliğini, "yeni bir hadis metodolojisi oluşturmak" amacıyla kısmen veya tamamen muhaddislerin usûl/kurallarını bertaraf etmeye uğraşan birinci gruptakiler üzerinde yoğunlaştırmakta, onların sünneti kabul ve red konusundaki yöntemlerini, pratik ve teorik açıdan hadis usulü ile ilgilerini, söz ve yazılarından örnekler vererek açıklamaya çalışmaktadır. Ayrıca, öncelikle hadis usulü kurallarından kurtulmak istercesine, bu kurallara göre sahih kabul edilen bazı hadisleri sırf soyut akılla çeliştiği gerekçesiyle reddeden bu çağdaş araştırmacıların yaklaşımlarını eleştirmektedir.

Hadislerin sübutu meselesinin, Kur'an'la sıkı ilişkisi sebebiyle önem arz ettiğini söyleyen tebliğci, Kur'an'ın, varlığı ve sübutu mümkün olmayan bir şeyi insanı yönlendirmeyeceği mantığından hareketle, sahih sünnetin varlığının "zaruri" olduğu, hicri birinci asırdan itibaren sahâbe ve daha sonraki muhaddislerin yaptığı gibi kabul veya red ölçülerine göre hadislerin kabul veya reddildiği, bu kaidelerin hadisin sübutunu belirlemek için gerekli bütün şartları taşıdığı, dolayısıyla yeni ölçüler ihdas etmenin mümkün olmadığı, aksine bu konuda geçmişin birikimine dayanmak ve geçmişte ehil olanların anladığı gibi onları anlamak gerektiği sonucuna varmaktadır.

Bu oturumun ikinci tebliğcisi Riyad Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. Hâlid b. Mansûr ed-Dirris, "**Çağdaş İslâm Düşüncesinde Hadisle İhticac Alanını Daraltma Eğilimleri (Arz ve Tenkid)**" başlıklı tebliğini sundu. Sünnet ve sünnet taraftarlarına karşı en eski ve ciddî itirazlardan birinin "sünnetin hücciyeti meselesi" olduğu, günümüzde de devam eden bu problemde sadece söylem ve araç değişikliği meydana geldiği tesbitinin yapıldığı bir girişten sonra, tebliğin hicri XV. asrın ilk çeyreğinde, 1401–1425 (1981–2004–5) yılları arasında, çağdaş İslâm düşüncesi edebiyatı çerçevesinde gerçekleştirilen yayınlar esas alınarak yapılan tarama sonucunda, sünnetin hücciyeti konusunda ciddiye alılabilecek yeni fikirlerin tesbiti amacıyla hazırlandığı belirtilmektedir. Bu bağlamda günümüzde, sahih olsa bile hadis/sünnetle ihticac alanını daraltmak amacıyla, (a) Kur'an'ın zâhirine ve ruhuna aykırı düşen hadisi reddetme, (b) teşrîf niteliği taşımayan hadisle amel etmeme, (c) hadler, muâmelât ve dinin temel esaslarıyla ilgili konularda haber-i vâhid niteliğindeki hadisle ameli reddetme, (d) problemlili (müşkil) hadisi reddetme eğilimleri görüldüğü ifade edilmekte, zorunlu olmadıkça bu eğilim mensuplarının adları verilmeksizin görüşlerinden örnekler verilmekte, tarihî geçmişleri anlatılarak dayandıkları deliller ele alınıp değerlendirilmekte ve yöntem açısından eleştirileri yapılmaktadır.

¹ İki yılda bir düzenlenmesi kararlaştırılan bu sempozyum silsilesinin ilki, 8–10 Nisan 2003 tarihinde aynı yerde gerçekleştirildi. Hadis İlimleri: Bugünü ve Geleceği (Ulûmu'l-hadis: Vâki' ve Âfâk) konulu bu sempozyumun tebliğleri, aynı adla kitaplaştırılarak basıldı (Dubai, ts., 447 s.).

² Bu bildiriler, sempozyum başlığıyla aynı adı taşıyan üç ciltlik kitap halinde yayımlandı (Dubai, 1426/2005).

Tebliğci, “Sonuç ve Çözüm Önerileri” başlığı altında, (a) birinci ve ikinci eğilimin, sünnetle ihticac alanını daraltma eğilimleri içinde teorik ve pratik açıdan en yaygın tavrı olduğu, ayrıca klasik dönem çalışmalarında pek görülmemeyen oldukça güçlü bir istidlal ve söylem üslubu geliştirdiği, buna karşın teorik açıdan zayıf olan üçüncü eğilimin pratikte bir varlığının kalmadığı, son zamanlarda daha çok gençler ve bazı din bilginleri arasında revaç bulan dördüncü eğilimin ise çok endişe verici bir hızla yaygınlaştığı, üslup ve istidlal yönünden ciddî ve esaslı delillerle münakaşa edilip reddiyeler yazılmadığı takdirde önümüzdeki dönemde etkisini artırarak sürdüreceği, (b) ilk iki eğilim mensupları ile hadişçiler arasındaki ihtilafın, temelde sünnetin hucuciyetini kabulde değil, icmâya muhalefet etmek gibi bazı konularda gevşeklik göstermek tarzında tezahür ettiği, (c) tebliğde, söz konusu çeyrek asırlık zaman diliminde sünnetle ihticacı daraltma tavırlarında gözlemlenen en önemli değişikliğin, birinci eğilim mensuplarının yaptığı gibi, zayıf olması sebebiyle ‘arz’ hadisiyle istidlâl etmekten kaçınmak olduğu, bunun ise bu görüştekilerle yapılan tartışmaların kısmen de olsa meyvesini verdiği anlamına geldiği belirtilmektedir. Çoğunun tarihsel geçmişi olduğu belirtilen bu eğilimlerin çağdaş söylemlerinin, klasik düşüncenin zayıf noktalarından uzak durup ve görüşlerini yeni delillerle desteklemek suretiyle öncekilerden ayrıldığı, başka bir deyişle, ürkütücü de olsa düne göre bugün daha da güçlendikleri, buna karşılık hadişçilerin tartışmaya girmekten kaçındıkları ve yeni bir şey ortaya koymak yerine sadece Sibâi, Ebû Şehbe ve Muallimî gibi geçmiş alimlerin sözlerini tekrarladıkları ifade edilmektedir.

Ancak tebliğci, bütün bu eğilim mensuplarının kendi içlerinde aynı olmayıp, aralarında mutedil olanlarının bulunabileceğini belirterek bu eğilimlere karşı takınılması gereken tavrı şöyle sıralamaktadır: (a) öncelikle her eğilim taraftarları hakkında aksi sabit olmadıkça iyi niyet beslemek, (b) günümüzde birçok hadişçinin yapması gerektiği gibi, hadiş ilimlerinin öğretiminde muhatabın bilgi seviyesini dikkate alan çağdaş, anlaşılır, doyurucu, güzel ve somut bir anlatım üslubu geliştirip kullanmak, (c) hadiş ilminde herhangi bir konuyu ele alırken teori ile pratiği bir arada düşünmek, (d) Ehl-i sünnete mensup olup da, rivayetler hakkında muhaddislerin metoduna aykırı hüküm verenlerle internet ortamında ve kitap-gazete gibi basın-yayın vasıtaları ile mücadele edip gerekirse bizzat karşılıklı tartışmalar yapmak, (e) sünnete yönelik her türlü eleştiriyi takip edecek ve karşı çalışmalar düzenleyecek bir kurul oluşturmak, (f) sünnet karşıtlarıyla bilimsel yöntemlerle mücadele edebilecek nitelik, nicelik ve donanımda genç ilim adamları yetiştirmek, (g) Günümüzde hadişçilerin en çok yakındıkları iletişim eksikliğini gidermek, sünnete yönelik saldırı ve gelişmeleri tartışmak, ayrıca bu konudaki yenilikleri takip edip bilgi alış verişinde bulunmak amacıyla İslâm dünyasındaki hadişçilerin katılımıyla en az iki yılda bir yapılacak periyodik sempozyumlar düzenlemek. Bu çerçevede, bağış, aidat ve vakıf gibi yollarla finanse edilebilecek bir "Uluslararası Hadişçiler Cemiyeti" kurmak.

Oturumun üçüncü tebliğcisi, Bahreyn Üniversitesi'nden Dr. Rukiyye Taha el-

Alvânî, “**Dağınık Okumanın Sünnetin Anlaşılmasına Etkisi ve Sakıncaları**” konulu bildirisini sundu. “Sünnetin parçacı bir anlayışla okunması (el-Kırâetü'l-izûn)” olgusunu bir kavram olarak tanımlamayı ve bu olgunun çeşitli şekillerdeki tezahürlerinden hareketle sünnetin anlaşılması ve yorumlanmasındaki etki ve sakıncalarını ortaya koymayı amaçlayan araştırmacının tebliği bir giriş, iki bölüm ile sonuç kısmından oluşmaktadır. Araştırmasında analitik yöntemi kullandığını ifade eden araştırmacı, girişte araştırmanın konusu, önemi ve metodundan bahsetmektedir. Konuyu, sünneti anlamak için uyulması gereken küllî metodolojik ilke ve esaslara dayalı bir “sünneti anlama yöntemi” çerçevesine oturtmaya çalışan tebliğci, birinci bölümde klasik ve modern hadiş kaynaklarında kullanılmadığını söylediği “dağınık/parçalı okuma” kavramını tanımlamaya çalışmıştır. “Hadisleri dağınık okuma tezahürleri ve sakıncaları” başlığını taşıyan ikinci bölümde, “muayyen bir konudaki hadislerin bir kısmı dikkate alınıp diğerlerinin görmezden gelinmesi”, “bağlamın dikkate alınmaması ve sakıncaları” ve “vurud sebebine gereken önemin verilmemesi ve sakıncaları” alt başlıkları altında konuyu işlemiştir. Tebliğci, “hadisleri dağınık okuma” kavramını, özellikle çağımızda sünnetin anlaşılmasında önemli sakıncaları ve çeşitli olumsuz boyutları bulunan bir olgu olarak tanımlamış ve bunun en önemli tezahürlerini örnekleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

Dördüncü tebliğci Cezayir Emir Abdülkâdir İslâmî İlimler Üniversitesi'nden Salih Uvaymâr'ın sunduğu tebliğin konusu “**Mütekaddimûn Usûlü İle Müteahhirûn Düşüncesine Göre Fıkhu'l-Hadis**” idi. Tebliğci, girişte İslâm dünyasının güçlü geçmişinin temelinde dini iyi anlayıp ona sınımsız sarılma iradesinin, günümüz müslümanlarının yaşadığı problemlerin temelinde ise sünneti öğrenip anlama ve benimseyip yaşama konusundaki sapmaların yattığını, hadisleri anlama ve algılama konusunda doğru ve bilimsel metodoloji ile uyumlayan bazı tutumların da bu sapmalar arasında yer aldığını, müslümanların eski güç ve hakimiyetine kavuşmasının, kitap ve sünnet bütünlüğü içinde yeniden dine sarılmaktan geçtiğini belirtmektedir. Ardından, sünnetin anlaşılması ve yaşanması ile ilgili bazı çağdaş İslâm düşünürlerinin eleştirilerinden hareketle hadislerin anlaşılması probleminin önemine dikkat çekmekte, nebevî sünneti ihya ederek toplumun sorunlarının çözümünde nasıl etkin hale getirilebileceği, sünneti anlamada en uygun ve sağlam yöntemin ne olduğu, bu konuda insanın dinin genel amaçları çerçevesinde tam ve sınırsız bir hürriyete sahip olup olmadığı veya bu işin uyulması gereken bir takım kurallara dayalı bilimsel bir metodunun bulunup bulunmadığı sorularına cevap aramak üzere konuyu dört bölümde ele almaktadır. Birinci bölümde, araştırmanın önemi ve gerekçeleri sıralanmakta, ikinci bölümde “fıkhu'l-hadis” kavramı ve muhaddislerin bu konuya verdikleri önem, üçüncü bölümde ilk dönem hadiş imamlarının bu konuda takip ettikleri usul, dördüncü bölümde çağdaş âlimlerin konuyla ilgili tavırlarının karakteristik temel özellikleri örneklerle anlatılmaktadır. Sonuç ve

tavsiyeler bölümünde tebliğci, (a) İslâm toplumunun yeniden Hz. Peygamber'in sünnetine dönmeyi, onu anlama ve anlatmada Sahâbe, Tâbiûn, Etbâu't-Tâbiûn ile hadis ve fıkıh imamlarını örnek almayı, (b) bu metodun kökleşip yaygınlaşması için araştırma, telif ve bilimsel toplantı gibi yoğun bir faaliyet içine girmeyi ve herkesin gücü oranında buna katkıda bulunmayı, (c) hadis kaynakları ve şerhlerinden yararlanarak sünnetin anlaşılmasında sağlam bir metodoloji geliştirmeyi, (d) muhaddislerin eserlerinden hareketle fikhî anlayışlarını ortaya koyacak çalışmalar yapmayı, (e) Resûlullah (s.a.v.)'in ashâbına öğrettiği şekilde nebevî sünneti bütün rehberlik ve güzelliği, saf ve berraklığıyla ümmete sunmayı tavsiye etmektedir.

Bu oturumun son tebliğini, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden Doç. Dr. Bünyamin Erul sundu. **“Sahâbe'nin Hadis ve Sünneti Anlamada Üç Eğilimi”** başlığını taşıyan tebliğde³, hadis/sünneti anlamada Sahabe'nin “Zâhirî, Fikhî ve İctihâdî” olmak üzere üç farklı yaklaşımı bulunduğunu belirten Erul, örnekler vererek konuyu açıklamaya çalıştı. Ancak tebliği sunuşu esnasında, daha önce 20 dakika olarak belirlenen sunum süresini 10 dakikaya indirilmesi, ayrıca oturum başkanı tarafından sık sık süre ikazı yapılarak rahatsız edilmesi, tebliğcinin haklı tepkisine yol açtı. Bu durum, tebliğin tamamını sunma imkânını ortadan kaldırdığı gibi hoş olmayan bir tartışma ortamının doğmasına da sebebiyet verdi.

Sempozyumun ikinci günü sabah oturumunda sunulan 6 tebliğden ilki, sempozyumu düzenleyen İslâm-Arap Araştırmaları Fakültesi Öğretim Üyesi ve aynı zamanda Sempozyum Düzenleme Komitesi Başkanı Prof. Dr. Hamza Abdullah el-Milîbârî'ye aitti. Dr. Hamza, **“Çağdaş Hadis Araştırmaları: Tahlil ve Çözümler”** başlığını taşıyan tebliğine, âyetler ışığında hadis ve sünnetin dindeki yeri ve önemine, daima aslî hüviyetiyle korunmasının gereğine ve sahih hadisin büyük imamlar nezdindeki değerine vurgu yaparak başladı. Bütün gayretlere rağmen tarih boyunca özellikle gayb, mucize, fiten ve kıyamet alametleri gibi akıl ötesiyle ilgili konulardaki hadislerin, gizli veya açık bir takım saldırılara maruz kaldığını, günümüzde de nebevî sünnetin, tehlikesi önceliklerden az olmayan bir başka tehdit ve saldırı ile karşı karşıya olduğunu hatırlatmaktadır. Hadislerin tashih ve tazîfi, anlaşılması ve yaşanması konusunda gösterilen gevşeklik, özellikle ilmî mahfiller, dergiler, basın-yayın araçları ve eğitim-öğretim vasıtasıyla yapılan faaliyetlerde kullanılan hadislerin kesin bir dille hemen Hz. Peygamber'e nisbet edilmesi gibi olguların bunun en belirgin ve tehlikeli göstergeleri olduğunu belirtilerek, bu durumun sünnetin saygınlığı ve konumuna gölge düşürmesi,

³ Erul'un bu tebliği, sempozyum organizasyonu çerçevesinde iki hakemden kabul yazısı almasına, programa dahil edilip sempozyumda sunulmasına rağmen daha sonra yayımlanan tebliğ kitabına alınmaması, üstelik tebliğ kitabının tebliğciye gönderilmemesi üzücü ve düşündürücü bir durumdur.

sünnetin bid'atle karışması, toplumda uydurma hadislerin revaç bulması ve hadis münekkidlerinin kullandığı tashih ve tazîf prensiplerinin yok olması gibi olumsuzluklara yol açtığına dikkat çekmektedir. Tebliğci, “Bugünkü Hadis Anlayışımız” başlığı altında, günümüzdeki sünnet anlayışını sorgulamakta ve bu anlayışın, sünnetin dinî değerine yarasız ölçüde olmadığını söylemektedir. Ayrıca, tashih-ta'lîl, tefsîr-tahlîl ve istidlâl-istinbât alanında gösterilen çabaların, geçmiş ulemadan ve günümüz araştırmacılarından yararlanılarak ortaya konan ve onların gayretlerini tamamlayan bir mahiyet arz etmediği yönündeki eleştirilerine örneklerle açıklık getirmektedir.

Ayrıca Dr. Hamza Abdullah, günümüz İslâm toplumunun, yukarıda ana hatlarıyla belirtilen yanlışlar ve şüpheler nedeniyle ümmetin mukaddesâtından sayılan sünneti anlayıp yaşamada boşluğa düşmesinin sebepleri, bundan kurtulmanın yolları ve bu uğurda harcanan çabaları ortaya koymada hadis uzmanlarına bir öz eleştiri yapma fırsatı vermek amacıyla böyle bir sempozyum fikrinin doğduğunu belirtmektedir. Daha sonra tebliğinde iki problemi ele alan tebliğci, bunlardan birincisinde problemin çağdaş hadis araştırmalarındaki tezahürlerine ve toplumsal açıdan taşıdığı tehlikelere değinmekte, ikincisinde ise hadis ve sünnet konusunda kafa karıştıran çağdaş araştırmalardaki metodik sapmalar ve sebepleri üzerinde örneklerle dayalı açıklamalar yapmaktadır.

Son olarak “Nebevî Nasları Şerh ve Araştırma Yöntemlerinde Bu Usûle Yoğunlaşmanın Önemi” başlığı altında araştırmacı, İslâm tarihinde meydana gelen olaylar incelendiğinde fitne ve sapmaların çoğunun, Kur'ân veya Hadis metinlerinin yanlış anlaşılmasından kaynaklandığı sonucuna varmakta ve bu nedenle ilmî müesseselerin günden güne yaygınlaşan bu aksaklıkların düzeltilmesi görevini üstlenmesi gerektiğine, bunun ise manasını anlamaksızın kuru bilgi ezberletmekle değil, metodik araştırma ve şerh çalışmalarına önem vermekle mümkün olduğuna işaret ettikten sonra, metin şerhi konusunda önemli gördüğü prensipleri şöyle sıralamaktadır: (a) metni, konu, belağat, nahiv ve amaç bütünlüğü içinde anlamak, (b) şerhe geçmeden önce, varsa hadisin farklı rivayet ve tarikleri ile birlikte konu ile ilgili diğer metinleri toplamak, (c) Sahâbe ve Tâbiûn dönemindeki tavır ve uygulamayı dikkate almak, (d) metni, söylendiği dönemde kullanılan üslup ve kelimeler açısından söyleyenin üslûbuna göre anlamaya çalışmak, (e) hadisi anlamada, bulunduğu babların başlıklarını dikkate almak, (f) gayb veya gelecekle ilgili hadislerin anlaşılması için henüz keşfedilmemiş bir gelişmenin olabileceği ihtimalini düşünerek bu tür hadisleri anlamada zâhir üzere tevakkuf etmek.

Bu oturumda **“Hadise Yönelik Çağdaş Saldırlara Karşı Koyma”** başlığını taşıyan ikinci tebliğin sahibi, Birleşik Arap Emirlikleri Ra'sû'l-Hayme Şeriat Fakültesi'nden Dr. Salahaddîn el-İdlîbî idi. İdlîbî, tebliğinin başında “hadise yönelik saldırılara karşı koyma” konusu üzerine yoğunlaşacağını söyleyip şahit olduğu bir olayı naklettikten sonra, sünnetin maruz kaldığı tehlikeler karşısında, sağlam bir tashih ve tazîf metodunu dikkatlice kullanarak sahih derecesine

ulaşmadığı halde sahih hükmü verilen bazı hadisleri yeniden değerlendirmeyi önermektedir. Tebliğ metninde hadise karşı en önemli saldırılardan birinin hadisleri tashihte gösterilen gevşeklik ve buna sebep olan metodik yaklaşım üzerinde durmakta ve bu çerçevede şu sorulara cevap aramaktadır: (a) Münekkidlerin, sika râvi ve rivayetinde görülen aksaklıklara bakış açısı nasıldır? (b) Bir hadisin farklı rivayetlerindeki lafızların hepsi Hz. Peygamber'e mi aittir? (c) Sahih derecesine ulaşamamalarına rağmen bazı hadisler "sahih" sayılmakta mıdır?

Bu soruları ilk dönemden itibaren önde gelen muhadislerin söz ve uygulamalarına dayanarak örnek rivayetlerle cevaplandırmaya çalışan tebliğci, özetle şu sonuçlara varmaktadır: (a) Senedi zayıf, metni münker olan bazı hadisler 'sahih' hükmü verilmesine yol açan gevşek metoda dayanmak sakıncalıdır. (b) İlk dönem muhaddis münekkidlere göre, sika râvinin bazı rivayetlerinde hata ve kusur bulunması ihtimal dışı görülmezken, sonrakilerin bu konudaki tutumları, sikanın rivayette hata yapması adeta imkânsızmış gibi kabul edilerek farklılık gösterir. (c) Râvilerin aynı şeyhten aldıkları hadisin rivayetinde ihtilaf etmeleri durumunda, hatanın bulunup ortaya konması esas alınmalı, "onun bu rivayette, biri diğerine mütabaat eden iki şeyhi vardır" deyip geçiştirilmemelidir. (d), Bir hadisin birçok tarikten gelen rivayetlerindeki lafız farklılığı, mana ile rivayet olgusundan kaynaklanır. (e) Müteahhir âlimlerin yaptıklarının aksine, Ahmed b. Hanbel gibi ilk dönem münekkidlerine göre metni münker olan bir hadisin hepsi de zayıf olan birçok isnadının bulunması, onu zayıf hadis olmaktan kurtarmaz.

Fas Karaviyyin Üniversitesi'nden Prof. Dr. Tevfik b. Ahmed el-Galebzûri tarafından sunulan üçüncü tebliğ, "**Çağdaş Dinî/Şerî Araştırmalarda Hadisle Fıkhi Birleştirme Zarureti**" başlığını taşımaktadır. 'Günümüzde hadis ve hadis ilimleriyle uğraşanların çoğunun, fıkıh ve fıkıh usulü araştırmalarına fazla önem vermedikleri gibi fıkıh ve fıkıh usulü ile meşgul olanların da hadis ve hadis ilimleri konusunda açık bir zafiyet içinde buldukları' tesbitinin ardından, iki ilim dalı mensupları arasındaki bu bilimsel kopukluğu gidermek maksadıyla tebliğini yazdığını belirterek söze başlayan tebliğci, konuyu üç bölüm halinde ele almaktadır:

"Muhaddisin Fıkha Olan İhtiyacı" başlığını taşıyan birinci bölümde, "Selef âlimlerinin, öğrencilerini rivayetten çok dirayete yönlendirmesi" ve "Âlimlerin, anlamını anlayıp kavramaksızın fazla hadis rivayet etmeyi yermesi" ifadeleriyle iki alt başlık yer almakta ve ilk dönemlerden itibaren konu ile ilgili söz ve görüşler sıralanmaktadır. "Fakih'in Hadise İhtiyacı" başlıklı ikinci bölümde, bu ihtiyacın gerekçesini "Sünnetin müstakil hüküm kaynağı oluşu", "Fikhî hükümlerin büyük bir kısmının sünnetle sabit oluşu" ve "Hadis ilminin diğer ilimler için de delil oluşu" alt başlıklarıyla ele almaktadır. "Fıkıhla Uğraşanlarla Hadisle Uğraşanlar Arasındaki Kopukluğun Giderilmesi" başlıklı üçüncü bölümde ise, yeniden sünneti anlama, ondan yararlanma ve hüküm çıkarma yöntemlerine dö-

nülmesi, fıkıhçıların hadis ve hadis ilimlerinden yararlanması gerektiği gibi hadisçilerin de sağlam bir fıkıh ve usul bilgisine sahip olmaları lüzumunu vurgulamaktadır. Tebliğ, geneli itibarıyla bütün bu konularda meşhur İslâm âlimlerinin sözlerini bir araya getiren bir derleme görünümündedir.

Dördüncü tebliğin sahibi Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi'nden Prof. Dr. Ebû Lübâbe Hüseyin, "**Nebevî Sünnet Konusunda Uzman Olmayanların Bilgisizlik Sebebiyle veya Tahrif Amacıyla Yazdıkları**" başlıklı tebliğini sundu. Dr. Muhammed Hamza tarafından yazılan *es-Sünneti'n-Nebeviyye: İşkâliyyetü't-Tedvin ve't-Teşri'* (Tunus Yüksek Öğretim Bakanlığı Yay., Tunus 1418/1997) adlı kitap özelinde konuyu ele alan tebliğci, İslâm'ın zuhurundan beri karşılaştığı ve onun inanç ve medeniyet değerlerine yönelik kafa karıştırma, tahrif ve imha amaçlı ideolojik, kültürel ve askerî saldırılar ile bunların dış kaynakları ve iç uzantılarına temas etmektedir. Zeytûne Üniversitesi Hadis programında ders kitabı olarak okutulmak üzere yazılan adı geçen kitaptaki belli başlı iddia ve fikirleri sıraladıktan sonra, yazarın 'Sünnet' kavramı tanımından başlayarak, sünnetin yazılması, tedvini, tasnifi, nassın ve özellikle dinin ikinci kaynağı olarak sünnetin huciyeti, sahâbenin adaleti, icma, Hz. Peygamber'in ismeti gibi konulardaki görüşlerini eleştirmektedir. Kitabın, mübalağasız tamamının safsata ve demagojiden, ortaya atılan iddiaların da çoğunun saçma-sapan şeylerden ibaret olduğunu normal bir okuyucunun dahi hiç zorlanmadan farkedebileceğini, aslında yazarın bu yolla çağdaş bir mutezile akımı ihya etmeyi amaçladığını belirten tebliğci, bu nedenle kitaptaki her iddiayı cevaplandırmaya değer görmediğine belirtmektedir. Sonuç olarak, "üstadları sayılan müsteşriklerin yazdıklarından farklı olmayan 'çağdaşçıların yazılarına örnek teşkil eden söz konusu kitabın en tehlikeli yönü, Zeytûne Üniversitesi Hadis Programı'nda okutulmak üzere yazılan bir ders kitabı olmasıdır" diyen Ebû Lübabe, kitabın hadis ile ilgili olmasına rağmen, A'dan Z'ye içinde hadis istihlâhlarından hiç birine ait doğru ve bilimsel bir tanıma, İslâm âlimlerinin koyduğu hiçbir kurala ve ilim adamlarınca benimsenen hiç bir gerçeğe rastlanmadığını, böyle bir çalışmanın inkârcıları memnun edip onların saldırganlık ve yıkıcılık arzularını tatmin etmekten başka bir işe yaramayacağını ifade etmektedir.

Beşinci tebliğ, "**Hadislerle Yönelik Eleştirilere Karşı Çağdaş Âlimlerin Reddiye Metodu: el-Envârü'l-kâşife adlı Kitabı Çerçevesinde Şeyh Muallimî Örneği**" başlığıyla, Fas Yüksek İslâm Araştırmaları Ribat Haseniyye Daru'l-Hadis'i'nden Dr. Abdülhâdi el-Hamlişî tarafından sunuldu. Sünnetin bağlayıcı bir teşri kaynağı olduğunu, bu konumu sebebiyle hadise yönelik tenkid ve zihin bulandırma çabalarının büyük tehlike arz ettiğini, bu nedenle nebevî mirasın emanetçileri sayılan ilim adamlarının bu konuya hakettiği önemi vermeleri gerektiğini belirterek söze başlayan tebliğci, sünnete yöneltelen tenkitlerin araştırılarak kaynaklarının ve sebeplerinin belirlenmesi, bu tenkidleri cevaplandırma ve çürütme konusunda âlimlerin gösterdiği çabaların tesbit edilip değerlendirilerek sünnetle ilgili araştırma ve incelemelerde bu sonuçlardan yararlan-

nılması gereğini dile getirmektedir. İki kısımdan oluşan tebliğin birinci kısmında, çağımızda sünnete yönelik saldırıların tarihine, sebeplerine ve meşhur temsilcilerine, müsteşriklerin sünnet hakkındaki tenkid ve tereddütlerin oluşmasındaki rolü ile bu kampanyaya çanak tutan bazı müslümanların tavırlarına değinmekte ve genel olarak İslâm âlimlerinin sünneti savunma konusundaki gayretlerine yer vermektedir. İkinci kısımda ise, tebliğ konusuna örnek seçtiği eserin müellifi Abdurrahman el-Muallim'i tanıtarak, genelde hadise geçen hizmetlerine, özelde hadise yönelik saldırılar karşısındaki çabalarına temas ettikten sonra *el-Envâru'l-kâşife* adlı eseri ve öneminden bahsetmekte, müellifin bu eserde yer verdiği önemli konular ve onları ele alış tarzı hakkında bilgi vermektedir. Tebliğin sonuç bölümünde, bu dini korumayı tekeffül eden Yüce Allah'ın, her asırda bunu üstlenecek âlimler bahsettiği, çağımızda Muallim'in de bunlardan biri olduğu belirtilerek, bu tür saldırılara karşı doğrudan cevap vermektен çok, bütün ilmî ve kültürel mahfiller ile basın-yayın kuruluşları aracılığıyla sünnetin dinî değeri, tarihi, tedvini, tasnifi gibi konularda yoğun bir şekilde halkı bilinçlendirme gereği vurgulanmaktadır. Ayrıca, Muallim'in söz konusu eserinin özetlenerek, kullanımı kolaylaşacak şekilde yeniden basılıp ders kitabı olarak okutulması ve sünnete yönelik tenkitler ile bunlara verilen cevapların takip edilebilmesi ve gerekli açıklamaların yapılabilmesi için Muallimî adına bir internet sitesi kurulması önerilmektedir.

Bu oturumun son tebliğcisi, Cezayir Emir Abdülkâdir İslâmî İlimler Üniversitesi'nden Dr. Muhtar Nasıra "**Çağdaş Araştırmacılara Göre Hadis Tenkidinde Aklın Rolü**" başlıklı tebliğini sundu. Yüce Allah'ın, vahyin bir parçası olan sünnetin korunmasına vesile kıldığı hadis münekkidlerinin, ilk dönemden itibaren onların yöntemlerini anlamayanlar tarafından bir takım saldırılara maruz kaldıklarını, klasik dönemde Mutezile'nin, günümüzde ise muhaddislerin sünnet anlayışı ve hadis tenkid yöntemlerini kusurlu görüp sırf akla aykırılık gerekçesiyle bazı hadisleri reddeden müsteşriklere uyan bir takım müslüman ilim ve fikir adamlarının bulunması sebebiyle bu konuyu seçtiğini belirterek söze başlayan tebliğci, tebliğini iki bölüm halinde kaleme almıştır. "Akl Kavramı ve Akıl-Nakil İlişkisi" başlığını taşıyan birinci bölümde, aklın anlamı, akılla nakil arasında tearuz bulunduğu iddiasının reddi, anlama ve kavrama bakımından gayb ile ilgili hadisleri diğerlerinden ayırma gereği ve münekkidlerin hadis tenkidinde aklın yeri konularını ele almaktadır. Tebliğci, "Çağdaş Araştırmacılara Göre Hadis Tenkidinde Aklın Rolü" başlıklı ikinci bölümde ise, çağdaş âlimlerin hadis tenkid anlayışında eski akılcı ekol/Mutezile ve oryantalizmin etkisi üzerinde durmakta ve araştırma sonunda vardığı sonuçları şöyle özetlemektedir: (a) İnsana akıl nimetini bahşeden Yüce Allah, aklın idrakine de bir sınır koymuştur. Bu nedenle akıl, ancak vahyin aydınlığında doğruya bulabilir; çünkü vahiy akıl üstüdür. (b) Sahih nakille çelişecek, onun önüne geçecek ve muhaddis münekkidlerce kabul edilen ilke ve ölçülerle sabit olan hususları reddedecek şekilde sınırları dışında kullanılan akıl, heva, zan, sapık ve bozuk fikirlerin

egemen olduğu akıldır. (c) Muhaddis münekkidleri donukluk ve akılcı tenkid yöntemini kullanmamakla suçlamak, münekkidlerin sema, eda, râvi ve metin gibi konuların tenkidinde akılı kullanmaları sebebiyle gerçeğe aykırıdır. (d) Muhaddislerin hadisleri Kur'an'a arz edecekleri alan sınırlıdır. Bu arz, muhaddislerce rivayet ve amel bakımından aslı bilinmeyen ve rivayetinde teferrüd edilen garip bir hadisin önce Kur'an'a, sonra sünnete, sonra da icmaya arz edilmesi şeklinde olur. (e) Muhaddislerin, tenkid problemlerini parçacı bir yaklaşımla ele aldıkları ithamı doğru değildir. (f) Muhaddislerin metin tenkidine önem vermeyip sened tenkidi ile yetindikleri gerekçesiyle eleştirilmesi de, sahâbe asrından itibaren son asırlara kadar metin tenkidi konusunda ortaya konan gayretler sebebiyle geçersizdir. (g) Hadislerin fıkıh ve anlam yönünden incelenmesi konusu da böyledir. Çünkü münekkid muhaddislerin metnin sıhhatini belirledikten sonra gayeleri, metnin anlaşılması ve yorumlanmasıdır. Nitekim değişik türdeki hadis eserlerinde bunun tezahürlerini görmek mümkündür.

Sempozyumun ikinci gününün akşam oturumunda dört tebliğ sunuldu. İlk tebliğ, Medine Taybe Üniversitesi Öğretim Üyesi Halil İbrahim Molla Hâtır'a aitti. Tebliğci, "**Zayıf Hadisin Mevzû Hadisle Bir Tutulmasının Sakıncaları**" adlı tebliğinin girişinde, Hz. Peygamber döneminden beri sünnetin karşı karşıya kaldığı tehlike ve inkar girişimlerinden bahisle, mutlak anlamda zayıf hadisleri mevzu hadislerle bir tutup reddedenleri de bu inkarcılar arasında saymaktadır. Nebvî sünnetin önemi ve naklinde Sahâbe'nin gösterdiği titizlik hakkında, malûm ayet ve hadisler çerçevesinde bilgi verdikten sonra, zayıf hadis rivayetinin başlangıcı, sebepleri, tanımı, kısımları, zayıf hadis rivayet etmenin hükmü ve hadis kitaplarında bulunmasının sebebi, zayıf râvilerden hadis almak ve onunla amel etmek, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin mutlak olarak zayıf hadisi reddettiğine dair iddianın reddi, zayıf hadisle mevzu hadis arasındaki fark ve ikisinin aynı tutulmasının sakıncaları üzerinde durmaktadır. Zayıf hadis konusunda oldukça ayrıntılı bir araştırma görünümü vermekle birlikte, sadece zayıf hadisin mevzu hadisle eş tutulup tamamen reddedilmesinin sakıncaları açısından sempozyum konusu ile irtibatı kurulabilecek tebliğde araştırmacı, geçmiş âlimlerin benzer tavırlarıyla istidlal ederek görüşünü desteklemektedir.

Bu oturumda, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nden Dr. Şerif Hâtim b. Ârif el-Avni tarafından sunulan ikinci tebliğ, "**Münekkid İmamlar ve Çağdaş Tenkitçilere göre Hadis Tenkid Esasları**" başlığını taşımaktadır. Mukaddime'de tebliğci, asırlarca süren durgunluk ve suskunluğun ardından günümüzde hadis ilimlerinin, bu uğurda mücadele veren âlimler sayesinde yeniden bir canlanma dönemine girdiğini, sünnete dair değişik kültür kaynaklarının neşri ile çeşitli inceleme, araştırma ve tahriç çalışmalarının dinî yayınlar arasında ilk sırada gelmesinin bunun en açık göstergelerinden biri olduğunu, bununla birlikte bu büyük birikim içinde dine ilim yoluyla hizmet etmek amacıyla yapılan çalışmalar yanında, ilmî temeli olmayan veya ticarî maksatla yapılan, hatta 'sünnetle ilgili eser basma' görüntüsü altında din hakkında şüphe uyandırma amacı taşıyanların

bile bulunduğunu belirtmektedir. Bu çalışmalar arasında hadis ve hadis ilimleri açısından tehlike arz eden olgulardan birinin, hadis kitaplarının sayfalarındaki metin ve haşiyeleri dolduran ve onlarca kişi tarafından binlerce hadis hakkında verilen birbiriyle çelişik kabul-red, sahih-zayıf hükümleri olduğunu söyleyen tebliğci, tehlikenin boyutlarını göstermesi açısından hadis uzmanı olmayanların, münekkid imamların hükümlerini dikkate almaksızın hadisin sıhhati hakkında hükmü vermede yarışırmasına acele etmelerine dikkat çekmektedir.

Konuyu iki ana başlık altında ele alan müellif, birinci bölümde “Muasırlara değil de sadece Münekkid İmamlara Bahşedilen Tenkid Esaslarının Teorik Açıklaması” başlığı altında verdiği bilgiler ve örnekler çerçevesinde hadis tenkidi konusunda kendilerine mutlak ictihad ehliyeti bahşedilen ilk dönem âlimleri ile genel olarak bundan yoksun olan müteahhir dönem ve özellikle son devir âlimler arasında fark bulunduğu iddiasını ispatlamaya çalışmaktadır. “Muasırlara Verilmeyip Sadece Münekkid İmamlara Bahşedilen Hadis Tenkit Esasları ile İlgili Örnekler” başlığını taşıyan ikinci bölümde tebliğci, müteahhir ve çağdaş âlimlerin aksine, mütekaddim tenkid imamlarına bahşedilen ve bu nedenle de tenkid esaslarını ve tenkiddeki hüküm kaynaklarını bilemediğimiz konularda onların verdikleri hükmü kabullenmemizi zorunlu kılan özelliklerini örneklerle açıklamakta, ilk dönem tenkid imamlarının aksine müteahhir âlimlerin, tenkidde mutlak ictihad ehli olmadıklarına belirterek, hadis ilimleri ve sünnete hizmet için öncelikli; (a) münekkid imamların sözlerine layık oldukları değeri vermek, (b) hadis ilmindeki bilgimizin ve ehliyetimizin, bu konuda mutlak ictihad sahibi kimselerden eksik olduğunun idrakine varmak gerektiğini savunur.

Bu oturumun üçüncü tebliğini Dubai İslâm ve Arap Araştırmaları Fakültesi’nden Dr. Abdülaziz Sağır Dehân “**Savunucuları ve İnkarcıları Arasında Nebvî Sünnet**” başlığıyla sundu. Araştırmacı gerek geçmişte, gerekse günümüzde sünneti savunmaya yönelik her türlü çabaya rağmen, sünnet hakkında kafa karıştıran kimselerin hücumlarına maruz kaldığını, bu şüphe ve saldırıların sebeplerini ve sorumlularını belirlemek, başka bir deyişle bu sorumluluğun iyi veya kötü niyetle hücum edenlere mi, yoksa onlara karşı bağırıp çağırarak duygusal tepkiler göstermekten başka bilimsel ve metodik cevap verme görevini yerine getiremeyen sünnet müdafilerine mi ait olduğu sorusunu cevaplandırmak üzere hazırladığını belirterek söze başlamaktadır. Daha sonra, sünnet karşıtlarını kısmen veya tamamen sünneti reddetmeye ve hakkında şüphe uyandırmaya yönelten sebepler ve sünneti reddeden bu müsteşrik taklitçilerinin dikkat çekici bazı önemli özelliklerini sıralamaktadır. Ardından “Sünnet Savunucuları” başlığı altında bu konuda görülen eksikliklere, aksaklıklara ve bunların sebeplerinin çeşitli alanlardaki tezahürlerine değinmektedir. Bütün bunlar karşısında sünnet savunucularından beklentiler ve dokuz madde halinde sıraladığı önerilerle tebliğine son vermektedir.

Bu oturumda, “**Muhaddislerin Hadis Lâfızlarını Yazma İlkeleri ve Çağdaş**

Araştırmalarda Bunların İhmal Edilmesinin Sakıncaları” başlıklı son tebliğ, Dubai İslâm ve Arap Araştırmaları Fakültesi’nden Dr. Yusuf el-İsâvî tarafından sunuldu. Hadisi tashif ve tahriften uzak bir şekilde öğrenip öğretmenin gerekliliğine, bunun da Arapça bilgisine dayanan zabt şartıyla mümkün olduğuna işaretle söze başlayan tebliğci, hadis lafızlarının yazılış konusunda bazı çağdaş âlimlerle muhaddislerin zabt ilkelerini mukayese etmekte ve bu ilkeleri yedi başlık altında ele almaktadır. Araştırmacının, hadis lafızlarının rivayeti ve yazılışına dair muhaddislerin metodunun önemini ve ona uymanın gereğini vurgulamak ve muhaddislerin kitaplarında yazılı bu ve benzeri ilkeleri esas almak, ayrıca çağdaş araştırmacıların tahkik ettiği eserlerde ve yaptıkları araştırmalarda hadis lafızlarına yönelik hüküm ve yorumlarını bilmek bakımından önemli olduğunu belirten tebliğci bu konuya dair önerilerini şöyle sıralamaktadır: (a) Hadisle uğraşan bir araştırmacı, hadis lafızlarını kaydederken muhaddislerce benimsenen esaslar uyarınca zabt yöntemlerini uygulamalıdır. (b) Tahriç çalışması yapanlar, tahrif ve tashiften korunmak için hadis lafızlarını yazarken karşılaştırılmış sahih nüshalara önem vermelidir. (c) Metnin değişik rivayetleri arasındaki farklılıkları bilmemek, hadisteki bir lafzın hükmü konusunda istenmeyen sonuçlara yol açabilmektedir. (d) Tahdis lafızlarının zabtı ile uğraşanlar, hadis ilmiyle birlikte Arapça’yı da bilmelidir. (e) Lafızların zabtında hareke ve nokta önemlidir. (f) Tahriç çalışması yapan çağdaş araştırmacılar, metindeki lafzı değiştirmeye kalkışmadan önce tevil etmeye çalışmalıdır. (g) Lafızların zabtında, rivayet ve dirayet yeteneğini şahsında toplayan ciddi şahıslara başvurulmalıdır. (h) Bütün bu kuralların bir araya toplanmasına, öğrenilmesine, yerleştirilmesine ve örneklendirilmesine özen gösterilmelidir.

Sempozyumun üçüncü günü Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-A’zamî başkanlığında yapılan sabah oturumunda altı tebliğ sunuldu. Bu oturumda “**Hadis Alanında Kullanılan Bilgisayar Programları (Gerçekler-Beklentiler)**” başlıklı ilk tebliği, Dubai Davet ve İrşad Merkezi’nden Abdullah Salih Hâmid sundu. Konuyu iki kısımda ele alan araştırmacı, birinci kısımda elektronik ortamda arama özellikleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, gerek lazer disketler, gerekse hadisle ilgili siteler üzerinden herhangi bir ilim dalıyla ilgili bilgisayar programından otomatik arama veya arama motorları vasıtasıyla nasıl yararlanılabileceği üzerinde durmakta, temelde İngilizce’ye göre tasarlanmış arama motorlarından yapılan Arapça aramaların ortaya çıkardığı problemlere değinmektedir. Resmî veya özel siteler ve şirketlerin bu konudaki çalışmalarını olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirdiği ikinci kısımda, genelde İslâmî ilimler, özelde hadis ilmi konusunda bilgisayar teknolojisinden yararlanma çabalarının geçirdiği aşamalar ve bu aşamalarda öne çıkan iki önemli şirket olan Türas ve Aris’in çalışmaları ile resmî sitelerden Ezher’in elektronik sitesinden, ayrıca bazı özel şirket veya şahısların kendi imkânlarıyla oluşturduğu iki siteden bahsetmektedir.

Tebliğci sonuç bölümünde, (a) Arapça’ya göre tasarlanmış bir bilgisayar sis-

temi geliştirecek teknik şirketler kurulması, (b) karışıklık ve tekrarı önlemek için bu şirketler arasında koordinasyon sağlanması, (c) bu alanda çalışan şirketlerin hadis ve veri uzmanlarından yararlanılması, (d) program yapımında tahkikli, mevcudu bol ve birden fazla baskısı bulunan kitapların kullanılması, (e) hadis programlarındaki otomatik arama özelliklerinin düzeltilmesi, (f) hadislerle ilgili bilimsel destekli bilgisayar programları üretecek hadis enstitülerinin kurulması, (g) piyasada mevcut ürünlerin uzman âlimler tarafından incelenmesi, düzeltilmesi gerektiğinde alternatifler sunularak bunların kamuoyu ile paylaşılması, (h) Arapça programlar konusunda olduğu gibi, bilgisayar teknolojisinde karşılaşılan problemlerin çözümü için uzmanlardan oluşan komisyonlar kurulması, (i) hadis programlarının sağlam ve bilimsel bir tashihten geçirilmesi, (j) hadisler için ayrı bir internet sitesi kurulması, (k) hadis programlarının yapımında standartlar tesbit edilmesi önerilerinde bulunmaktadır.

Dubai Kültürel İnceleme ve Araştırmalar Kurumu'ndan Dr. Muhammed İyâde el-Kübeysî, "**Hadis Alanında Çağdaş Teknolojiden Yararlanma Düşüncesi**" başlığıyla bu oturumun ikinci tebliğini sundu. Çağımızda yaşanan hızlı bilimsel gelişmelerin ortaya çıkardığı ileri teknolojiler sayesinde yeni cihazlar, gelişmiş sistemler ve bilgisayar programları ortaya çıktıkça kullanım alanlarının da genişlediğini, buna rağmen çeşitli sebeplerle genelde İslâmî ilimler alanında bu çağdaş teknolojilerden gereğince yararlanılamadığını belirten araştırmacı, tebliğinde üç konu üzerinde durmaktadır. Teknoloji kavramını tanımlayarak konuya giriş yaptıktan sonra ikinci bölümde "Çağdaş Teknoloji ve Kullanım Alanları" başlığı altında klasik teknoloji ve elektrik, elektronik, dijital, bilgisayar ve sanal uzay teknolojisi gibi konuları ele almaktadır. "Çağdaş Teknoloji Hadis Hizmetinde" başlıklı üçüncü bölümde ise, bu teknolojinin hadis alanında kullanımının tarihçesi, bu konuda halen yürütülen yoğun çalışmalar ile çağdaş teknolojiden yararlanma imkânları hakkında bilgi vermektedir. Bu çerçevede bilgisayar teknolojisi sayesinde yakın bir gelecekte yazmaların (mahtûtât) elektronik ortamda okunması, ayrıca her hadis kaynağına ait bütün yazma nüshaların yer aldığı programlar geliştirilmesi, mesela tahkik çalışması gibi akademik faaliyetlerin dijital ortamda yapılabilmesi, çok önemli ve faydalı bir özellik olmasına rağmen İslâmî programlarda pek kullanılmaması ciddi bir eksiklik olan mouse(fare)un sağ tuşunun kullanılabilir hale getirilmesi, her kaynağa ait yazmalar arasındaki nüsha farklılıklarının görülebilir hale gelmesi ve nihayet gerektiğinde bir kitabın farklı baskılarına ait sayfa numaralarına ulaşılması imkân dâhiline gireceği belirtilmektedir. Araştırmacı tebliğinin sonuna koyduğu eklerde, günümüzde genelde İslâmî araştırmalar, özeldir hadis araştırmaları alanındaki teknolojik çabalar ve bu bağlamda geliştirilerek piyasaya sürülen belli başlı bilgisayar programları hakkında bazı değerlendirmeler yapmaktadır.

Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi'nden Dr. Habîburrahman İbrahim sa'nın sunduğu tebliğ, "**Elektronik Ortamlarda Hadise Yönelik Saldırıları**

Masjid Tucson Sitesi Örneği" başlığını taşımaktadır⁴. Dinin esasları olan Kur'an ve Sünnet hakkında müslümanların zihinlerini bulandırmaya çalışan ve bu amaçla değişik metodlar kullanan kişi ve faaliyetlerin daima olageldiğini, bunlar içinde günümüzde özellikle internet siteleri üzerinden hadisin kutsiyeti ve sıhhati etrafında şüphe uyandırmaya çalışan organizasyonlardan birinin Dr. Reşad Halife yönetimindeki www.submission.org adlı internet sitesi olduğunu, bu sitede "Hadis ve Sünnet" başlığı altında Buhârî ve Müslim gibi hadis kitaplarındaki bazı hadislerin his, sarîh akıl, sahih nakil ve müselleme tecrübeye muhalif oldukları iddiasıyla reddedildiğini belirterek söze giren tebliğci, tebliğinde bu rivayetlerden "Hz. Âdem'in boyu ve sûreti" ile ilgili hadisi araştırma konusu yapmaktadır.

Tebliğini üç bölüm ve bir sonuç halinde yazan araştırmacı, birinci bölümde tebliğin özü ve yukarıda adı geçen internet sitesi hakkında kısaca bilgi vermektedir. "Elektronik Ortamlarda Hadis ve Hadis râvileri Hakkında Şüphe Uyardırma Olgusu" başlığını taşıyan ikinci bölümde, Sahihayn ve diğer hadis kaynaklarında geçtiği halde şüpheli görülen 50 hadis, ayrıca tenkid edilen bazı râviler ve muhaddisler ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde tebliğci, *Sahih-i Buhârî*'de geçtiği halde şüphe ile karşılanan hadislerden "Hz. Ademin boyu ve sûreti" ile ilgili hadis konusundaki şüpheler, naklî, tarihî, antropolojik ve arkeolojik delillerden hareketle cevaplandırmaya çalışmaktadır. Tebliğ sonunda özetle, (a) günümüzde gerekli bir teknoloji ürünü olan internet kullanımına önem verilerek İslâm ve müslümanların hizmetine sokulması, ayrıca İslâm düşmanlığı yapan sitelerin tanıtılıp tehlikelerinin anlatılması, (b) İnternet üzerinden hadise hizmet etmek üzere bilimsel bir heyet oluşturulması, (c) İslâm dünyası içinde ve dışında hadis ve muhaddisler hakkında şüphe ve yanlış anlamaları ortadan kaldırmak üzere kurulan kurumlar arasında işbirliği yapılması, (d) internet sitesi bulunan dini ve ilmi kuruluşlar, farklı kültür ve dini eğilime sahip kullanıcılar arasında rahatsızlık ve kargaşaya meydan verebilecek ihtilaflardan uzak durup ortak noktalar üzerinde işbirliği yapması önerilerinde bulunmaktadır.

Bu oturumda, "**Bilgisayar Teknolojisi Kullanılarak Yapılan Hadis Ansiklopedileri**" başlıklı dördüncü tebliğ, Ürdün'den Türâs Merkezi Müdürü Râtib Abbâs el-Hatîb tarafından sunuldu. Tebliğinin akademik bir araştırma iddiası taşımadığını söyleyerek söze başlayan tebliğci, bilgisayar ve İnternet tekniklerinden yararlanılarak hazırlanan CD'lerin, uzun süredir beklenen ve "asrın projesi" diye takdim edilen çok amaçlı ve kapsamlı bir hadis ansiklopedisi olacağına işaret etti. Projenin en önemli amacının, araştırmacılar için büyük bir zaman ve emek kaybına yol açan "malzeme toplama" merhalesini asgariye indirip onun yerine araştırma, eleştirme ve yeni çalışmalara daha çok zaman ve

⁴ Maalesef bu tebliğ de, sempozyumda sunulmuş olmasına rağmen basılan tebliğ metinleri kitabında yer almamaktadır.

çaba harcamaya imkân vermek olduğu belirtilmektedir. Bazı âyet ve hadisler ışığında hadisin önemine ve tarihî süreçte hadise gösterilen özene işaret eden tebliğci, özellikle on sekizinci asrın sonundan itibaren büyük ölçüde İslâm'ı karalama ve yaralama maksadıyla İslâm araştırmalarına ilgi duyan batıların İslâm'a yönelttikleri temel tenkid noktalarına ve bu konuda İslâm âlimlerinin gösterdikleri çabalara değinmektedir. Bu bağlamda, bilgisayar tekniğinden faydalanılarak yapılan çalışmaları hatırlatan tebliğci, sözü yöneticisi olduğu Tûras'ın mezkûr hadis projesine getirerek bu projenin ana merhalelerini on sekiz madde halinde şöyle sıralamaktadır: (a) Projeye dahil edilecek kitapların belirlenmesi, (b) Bu kitaplardan, matbu veya mahtût hangilerinin esas alınacağını tesbiti, (c) İsnad ve metinlerin rumuzlandırılması (d) Gerekli işaretler konulduktan sonra isnadlı hadislerin bilgisayara yüklenmesi, (e) Sened ve metinleri, şâhid ve mütâbileriyle birlikte hadislerin bütün tariklerinin bir araya getirilmesi, (f) İsnad, tabaka ve rivayet sigalarının şema halinde gösterilmesi, (g) Râvi ve Sahâbe ansiklopedileri oluşturulması, (h) Hadislerdeki ziyadeler ve râvi tasarrufları cetveli hazırlanması, (i) Hükmi mertebelerine göre bu ziyadeler bir araya getirilerek metnin tesbiti/inşası, (j) İsnad ve metinlerin hükümlerinin belirlenmesi, (k) Sahih hadisleri modern konu tasnif düzenine göre ihtiva eden kapsamlı, fakat muhtasar bir kitap hazırlanması, (l) Garibu'l-hadis sözlüğü hazırlanması, (m) Delaletleri somut, kapsamlı ve uygulamalı bir hadis istihlaları sözlüğü hazırlanması, (n) Kapsamlı ve toplu fihristler yapılması, (o) Kaynak kontrolü, mukayese ve istatistik yapma imkânı, (p) Yardımlaşma, geliştirme, istişare ve danışma kurulu oluşturulması, (r) Araştırma ve projenin sonuçları, Proje yönetimi, genel özellikleri ve tamamlanan kısımları

Tebliğin sonuna eklenen "mülhakât" kısmında tebliğci, İbn Hacer'in asırlar öncesinden benzer bir çalışmaya dair özlemini naklettikten sonra, çağdaş hadis araştırmacılarından bazılarının proje ile ilgili değerlendirmelerine, Zehebiyye'nin birinci sürümündeki mukaddimeye, istişare edilmek üzere projenin sunulduğu kişi ve kurumlara, proje konusundaki muhtelif değerlendirmelere, tahric programının sonuçlarına dair bir örnek uygulamaya ve faydalarına, senedi metinden ayırıp seneddeki râvi isimlerini ve tabakalarını otomatik olarak belirleyen programla ilgili örnek bir uygulama ve faydalarına, nihayet "inneme'l-a'mâlû bi'n-niyyât" hadisinin metnindeki ziyade ve râvi tasarruflarını gösteren programa dair örneklemeye yer vermektedir.

Ürdün Zerka Millî Üniversitesi'nden Dr. Abdülcebâr Saîd tarafından sunulan beşinci tebliğ, "**Sünnet ve Sünnet İlimlerinde Tenkit Yeteneğinin İnşası**" başlığını taşımaktadır. Tenkid yeteneğinin kaybolup taklitçi bakış açısının yaygınlaşması sonucu, hadis ve hadis ilimleri alanında ictihad yapılamaz ve gelişme sağlanamaz hale gelmesinin kendisini böyle bir tebliğ hazırlamaya sevk ettiğini belirten tebliğci, "tenkitçilik yeteneği"ni bir kavram olarak tanımlamak, önemini ve bir hadisçide bulunması gereğini ortaya koymak, çeşitlerini ve hadis araştırmacısında oluşmasının yollarını aramak üzere konuyu karşılaştırmalı, tarihsel ve

analitik metotla dört bölüm halinde incelediğini söylemektedir. Genel anlamıyla "ilmî meleke" kavramına dair İslâm âleminde yapılan eski ve yeni çalışmaları kısaca tanıttıktan sonra birinci bölümde, "tenkitçilik melekesi" kavramının tanımı ve özellikleri hakkında bilgi vermektedir. İkinci bölümde hadis ve hadis ilimleri açısından tenkitçilik melekesinin beş türünden bahsetmektedir. Üçüncü bölümde tenkitçilik melekesi açısından mütekaddimûn ile müteahhirûn âlimlerini mukayese etmekte, dördüncü bölümde tenkitçilik melekesinin nasıl oluşturulabileceği üzerinde durmaktadır. Araştırmacı, tenkitçilik melekesinin, tenkitçiye rivayetlerin gizli özelliklerini anlama imkânı veren kesbî bir güç olduğunu belirterek, günümüzde bir takım araştırmacıların bu gücü kaybettiklerini, halbu ki övgüyü, gerektiğinde tenkid, mukayese, kabul veya redde engel görmemek suretiyle kaybedilen bu gücün yeniden kazanılabileceği sonucuna varmaktadır.

Bu oturumun altıncı ve son tebliğcisi, Dubai İslâm ve Arap Araştırmaları Fakültesi'nden Dr. Receb Abdülcevâd İbrahim, "**Uygulamalı Çağdaş Nahivde Hadis Metinlerini Kullanma Zarureti**" başlıklı tebliğinde, son zamanlarda Arap nahvinin Kur'an, Arap şiiri, atasözleri ve meseller gibi yazılı vesikalara dayalı kurallardan arındırılması gerektiğini ciddi şekilde seslendirilerek bunun yerine tatbikata önem verilmesini savunanların iddialarının çürütülmesini amaçlamaktadır. Tebliğde, hadislerle örneklendirmekten ve istişahda bulunmaktan kaçınma sebepleri ile bunun olumsuz sonuçları irdelenmektedir. Daha sonra çağdaş nahiv uygulamalarında hadisten yararlanmanın önemi ve bunun din ve dil açısından sağlayacağı yararlar üzerinde durulmakta, hadisin nahiv'de Kur'an'dan sonraki ikinci mertebeye konulması çağrısında bulunmaktadır. Ayrıca, nahivcilere göre hadisin tanımı, nahivde hadise önem verilmeyişinin sebepleri, hadislerle istişahda karşı çıkan nahivcilerin gerekçeleri, nahivde hadisi delil kabul etmemenin sonuçları ile nahiv uygulamaları ve irab açısından hadisin önemi üzerinde durulmakta, araştırmacıların nahiv öğretiminde hadislerden yararlanmaları tavsiye edilmektedir.

Sempozyumun son oturumunda dört tebliğ sunuldu. Hollanda İslâm Üniversitesi'nden Dr. Özcan Hıdır tarafından sunulan "**Şarkiyatçıların Hadisi Değerlendirmede Kullandığı Bazı Metotların Analizi**" başlıklı birinci tebliğde⁵ Hıdır, Ignaz Goldziher, Joseph Schacht, Marston Speight, G. H. A. Juynboll, Harald Motzki ve Michael Cook başta olmak üzere, şarkiyatçıların XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kullanmaya başladıkları ve temel olarak hadislerin ilk ortaya çıktığı tarihi belirlemeyi amaçlayan ve günümüze kadar geçen süreçte detaylandırılıp geliştirilen "hadis tarihlendirme metotları"ni analiz etmektedir. Tebliğci, bu metotların ilkinin, hadislerin metnini esas alan tarihlendirme olup Ignaz Goldziher ve Marston Speight tarafından kullanıldığını, ikincisinin, hadisin erken dönem fıkıh tartışmalarındaki kullanımını esas alan tarihlendirme olup

⁵ Ne yazık ki, tebliğler kitabında bu tebliğin de adı geçmesine rağmen metnine yer verilmemiştir.

Joseph Schacht ve G. H. A. Juynboll tarafından benimsendiğini, isnadı merkez alan üçüncü tarihlendirme yönteminin Joseph Schacht, G. H. A. Juynboll ve Michael Cook gibi şarkiyatçılarca kullanıldığını, metin ve isnadın ikisini birden temel alan tarihlendirme yönteminin ise Harald Motzki tarafından kullanıldığını ifade etmekte, bütün bu metotları değerlendirerek İslâmî perspektiften olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymaktadır.

Bu oturumun ikinci tebliği, Dubai İslam ve Arap Araştırmaları Fakültesi'nden Dr. Veliyyuddin Takiyyuddin en-Nedvî tarafından sunuldu. **“Hindistan'da Hadis Çalışmaları”** konulu tebliğ, üç bölümden oluşmaktadır. ‘Hindistan'da hadis inkârcıları’ başlıklı birinci bölümde, bu ülkedeki hadis inkârcılığının geçmişi ile Seyyid Ahmed Han ve Çerağ Ali gibi temsilcilerinin bazı görüşlerine yer verilmektedir. ‘Hindistan'da kurulan akademik müesseselerin sünnete hizmetleri’ başlıklı ikinci bölümde İngiliz işgalinden sonra, islâmî ilimler alanında çalışmalar yapmak üzere kurulan Diyôbend Dâru'l-ulûmu, Sehârenfûr Mezâhiru'l-ulûm Medresesi, Dâru'l-ulûm Ulema Konseyi, Selefîyye Ehl-i Hadis Medresesi, Dehlî Rahmâniyye Dâru'l-hadisî, Ömerâbâd Dâru's-selâm Üniversitesi ve Selefîyye Üniversitesi gibi ilim merkezleri bu merkezlerin çalışmalarından bahsedilmektedir. ‘Telif ve yayın evleri’ başlıklı üçüncü bölümde ise, Hindistan-Pakistan coğrafyasında islâmî ilimler alanında telif ve yayın faaliyeti gösteren Haydarâbâd Dâiretül-meârifî'l-islâmiyyesi, A'zam Cerah Dâru'l-musannifini, Dehlî Musannifler komitesi, Pakistan Kur'ân ve İslâm İlimleri İdaresi, Pakistan Faysalâbâd Eser/Rivayet İlimleri İdaresi, Hindistan İlim Meclisi ve Şeyh Ebu'l-Hasan en-Nedvî İslâmî Araştırmalar ve İncelemeler Merkezi gibi müesseseler ve çalışmaları hakkında kısa bilgiler verilmektedir.

Bu oturumun üçüncü tebliği **“Cum'a el-Mâcid Kültür ve Miras Merkezi'nin Hadis Hizmetleri”** başlığıyla, adı geçen merkez çalışanlarından Dr. Enes Salahaddîn Hasan Sabri tarafından sunuldu. Tebliğde, sünnete yönelik çirkin saldırılara karşı koyabilecek sağlam bir alt yapıya sahip, donanımlı hadisçi şahsiyetler yetiştirmeyi amaçlayan merkezin, özellikle hadis araştırmaları alanında yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verilmektedir. İslâm kültür mirasının dünü ve bugünü ile ilgili bazı tesbitlere yer verilen bir mukaddimedden sonra merkez ve kuruluş amaçları hakkında bilgi verilmektedir. Ardından merkezin zengin yazmalar kısmı ile genel ve özel kütüphanesi, akademik tezler, dergiler, bilimsel faaliyetlere ait sesli ve görüntülü dokümantasyon bölümleri tanıtılmakta, merkez tarafından çıkartılan Âfâku's-Sekâfe ve't-Tûras adlı dergi ile yayınlar, benzer kuruluşlar ve onların mensuplarıyla yapılan kültürel ve bilimsel amaçlı ziyaretler ve anlaşmalar anlatılmaktadır. Sonuç olarak merkezin hedeflerini gerçekleştirme başarısına, ihtiva ettiği külli miktardaki yazmalara vurgu yapılmakta ve yararlanmak isteyen araştırmacılara sağlanan geniş imkânlarla işaret edilmektedir.

Sempozyumun son tebliği, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Emin Aşıkutlu tarafından sunuldu. **“Türkiye'de Akademik Hadisçiliğin Tarihî Seyri ve Çağdaş Saldırılarına Karşı Konumu”** başlıklı tebli-

ğin giriş kısmında, öteden beri İslâm âleminde yaşanan en önemli problemlerden birinin bireysel, toplumsal ve kurumsal düzeyde iletişim eksikliği hatta kopukluğu olduğuna, “bilgi çağı” diye adlandırılan çağımızda her türlü teknolojik imkânlarla rağmen kurumlar arasında, hatta aynı kurumun farklı birimleri arasında yaşanan bu problem sebebiyle bilimsel faaliyetler hakkında sağlam ve yeterli bilgiye ulaşılamadığına, bunun da aynı konuda birbirinden kopuk birçok mükerrer çalışma yapılarak büyük bir emek, zaman ve kaynak israfına, daha da önemlisi ilmî durgunluğa hatta geriliğe yol açtığına dikkat çekilmekte, bu durumun özellikle dil farklılığından kaynaklanan sebepleri üzerinde durulmaktadır. Bu problemin boyutlarına dikkat çekmek ve aşılmasına katkıda bulunmak amacıyla hazırlandığı belirtilen tebliğin birinci kısmında, “Yirminci Yüzyıl Türkiye'sinde Akademik Hadis Araştırmalarının Tarihî Seyri” başlığı altında 1900'den itibaren son dönem Osmanlı Türkiye'si ile Cumhuriyet Türkiye'sindeki hadis çalışmaları hakkında genel çerçevede bilgi verilmektedir. “Hadise Yönelik Saldırıları Karşı Yapılan Akademik Çalışmalar” başlıklı ikinci bölümde, son dönem Osmanlı Türkiye'si ile Cumhuriyet Türkiye'sinde bu alanda görülen belli başlı saldırılar ve bunlara karşı yapılan akademik nitelikli çalışmalar ana hatlarıyla ele alınmaktadır. Sonuç olarak Türkiye'de akademik hadisçiliğin başlangıcının yaklaşık bir asır öncesine yani Osmanlı'nın son dönemine kadar uzandığı, özellikle XX. Asrın ilk çeyreğindeki çalışmaların Dozy ve Caetani gibi ünlü müsteşriklerle onların yerli takipçilerinin genelde İslâm, özelde Hz. Peygamber, siret ve sünnet hakkında ortaya attıkları iddia ve iftiralara cevaplandırmak üzere kaleme alındığı, bunların ilmî olanları yanında, acele ile yazılıp duygusal yönü ağır basanlarının da bulunduğu ifade edilmektedir. Yaklaşık çeyrek asırlık bir yavaşlama ve duraklama döneminden sonra 1950'li yıllardan itibaren İmam-Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri'nin açılmasıyla birlikte Türkiye'de yeniden canlanan akademik hadis çalışmaları bağlamında gerçekleştirilen hadis karşıtlığına yönelik çalışmaların 1980'li yıllarda hızlandığına, 1990'lardan sonra bilimsel makale ve kitap çerçevesinde yapılan ve yayımlanan akademik çalışmaların ise nitelik ve nicelik bakımından oldukça ileri bir düzeye ulaştığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca bu amaç doğrultusunda, öncelikle hadis araştırmacıları ve araştırma merkezleri arasında bireysel ve kurumsal düzeyde sağlam, samimi ve daimi bir iletişimin sağlanması, konusunda uzman hadisçilerden bir komisyon oluşturularak son yüzyılda hadis alanında gerçekleştirilmiş her türlü bilimsel ve akademik çalışmayı, bilgi ve belgeyi toplayıp konu ve müellif adına göre tasnif ederek kullanıcıların hizmetine sunmak üzere kapsamlı ve çağdaş teknolojik imkânlarla donanımlı uluslararası bir araştırma merkezi kurulması, bu çalışmalardan nitelikli olanlar, önem sırasına göre seçilerek öncelikle İslâm dünyasında yaygın olarak kullanılan dillere tercüme edilmesi önerilmektedir.

Ayrıca, 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de yapılan ve kısmen veya tamamen konuyla ilgisi bulunan kitap ve makale türü telif ve tercüme çalışmaları ile çeşitli özel veya resmî kurumlarca gerçekleştirilen belli başlı sempozyum ve konferans-

larda sunulan tebliğlerin bibliyografik künyeleri Türkçe ve Arapça olarak yayın tarihine göre sıralanarak bir liste halinde tebliğ metninin sonuna eklenmiştir.⁶

Sempozyum öneri ve tavsiyeler ile misafirler, fakülte ve düzenleme komitesi adına yapılan konuşmalarla sona erdi.

İslâm'ın ikinci kaynağı durumundaki hadis ve sünnetin mahiyetine ve değerine yönelik iddia, tenkid ve tartışmaların giderek yoğunluk ve etkinlik kazandığı günümüzde, uluslararası düzeyde gerçekleştirilen böyle önemli bir bilimsel toplantının yapılması takdire şayandır. Ancak, ilmî bir disiplinin belli bir konusu ile ilgili sorunların ortaya konup tartışıldığı ve çözüm önerilerine dair fikir alışverişinde bulunduğu böyle bir toplantının sonuçları amaç-gerçekleşme ilişkisi açısından değerlendirilecek olursa, konu seçiminde isabet edilmesine rağmen zamanlama, hadis karşıtlığı olgusunun ana konularının ve tezahür alanlarının somut olarak tesbiti, katılımcıların ülkelere göre dağılımı, konuya farklı bakış açılarının temsili, farklı fikirlere tahammül, sunum sürelerinin âdil kullanımı, bilinenlerin tekrarı gibi konularda aksamaların yaşandığını söylemek gerekir. Diğer taraftan sempozyuma katılan bazı tebliğcilerin sunumlarına yayımlanan tebliğler kitabında yer verilmemesi veya bazılarının fiilen sempozyuma katılıp sunum yapmadıkları halde tebliğlerinin bu kitapta yer alması, aksaklık ötesinde gerek sempozyum konusu ve amaçları, gerekse bilim ahlakı ve fikir özgürlüğü açısından büyük bir hata, üzücü ve düşündürücü bir talihsizliktir. İleride yapılacak bu tür sempozyumlarda giderilmesi umulan böylesi üzücü eksiklikler ve yanlışlıklara rağmen hadis/sünnet üzerindeki tartışmalar konusunda müslüman kamuoyunu aydınlatmak ve bilinçlendirmek suretiyle, dini değerleri ve hassasiyetleri koruma yönünde önemli ve takdire şayan bir teşebbüs olan bu organizasyonda emeği geçen Dubai İslâm ve Arap Araştırmaları Fakültesi mütevelli heyeti ve yönetimine, toplantıyı planlayıp gerçekleştiren organizasyon kuruluna ve toplantıda maddi manevi emeği geçen tüm ilgililere tebrik ve teşekkürde bulunmak kadirşinaslık gereğidir.

Emin AŞIKKUTLU, Doç. Dr.

MÜ İlahiyat Fakültesi, İSTANBUL

⁶ Ne var ki zeyl halindeki bu bölüm, yayımlanan sempozyum tebliğleri kitabında yer almamıştır.